

FIGUR 1. Kristian Zahrtmann: Leonora Christina forlader fængslet, 1874. Det er bemærkelsesværdigt, at Zahrtmann har valgt at fremstille den netop løsladte med en bog i hånden, et umiskendeligt udtryk for hendes litterære status. Med sine ekspressive malerier af Leonora Christina har Zahrtmann haft umådelig indflydelse på den almindelige opfattelse af hendes karakter og skæbne. Ny Carlsberg Glyptotek. Foto: Ny Carlsberg Glyptotek.

I et snævert, mørkt fængsel?

Om tilblivelsen af Leonora Christinas *Jammers Minde*

AF MARITA AKHØJ NIELSEN

Den første Flamme førte ham ind i et snevert mørkt Fængsel; der sad en Fange, en deilig Qyinde, Christian den Fjerdes Datter: *Eleonore Ulfeld*; og Flammen satte sig som en Rose paa hendes Bryst og blomstrede sammen med hendes Hjerte, hun den ædleste og bedste af alle danske Qyinder.

»Ja, det er et Hjerte i Danmarks Vaaben!« sagde den gamle Bedstefader.

Sådan skrev H.C. Andersen om Leonora Christina i eventyret *Holger Danske* fra 1845, hvor rigsvåbenet bliver levende for den gamle bedstefar og fortæller om store personer i Danmarks historie (her citeret efter Andersen 1845/1964 s. 100). Billedet af den fangne kongedatter dukker op i endnu et af H.C. Andersens eventyr, *Gudfaders Billedbog* fra 1868 (Andersen 1868/1967 s. 60). Her skildres hun som passivt lidende, hensunken i minderne om fortidens lykke og trængsler. Men da Lorenz Frølich seks år senere skabte sine tegninger til eventyret, valgte han som ét af sine motiver en skrivende kvinde (fig. 2). Mellem Andersens og Frølichs fremstillinger lå en revolutionerende begivenhed i den danske litteraturs historie.

Leonora Christinas skæbne var velkendt i det 19. århundrede, og fascinationen af historien om den fængslede kongedatter delte Andersen med sin samtid. Derimod var hendes litterære hovedværk, *Jammers Minde*, ukendt for offentligheden. Først i 1869 blev beretningen om de næsten 22 års fængselsliv i Blåtårn

FIGUR 2. Lorenz Frølich: Illustration til H.C. Andersens eventyr »Gud Faders Billedbog«, afsnittet om Leonora Christina i Blåtårn, 1874. Andersens eventyr er fra 1868, altså før udgivelsen af *Jammers Minde* i 1869, og fortæller intet om Leonora Christinas skriverier i Blåtårn.

Frølichs tegning af den skrivende kongedatter i fængslet afspejler den kolossale opsigt, *Jammers Minde* vakte straks ved udgivelsen. Frølichs tegninger blev sammen med Vilhelm Pedersens hurtigt en central del af H.C. Andersen-receptionen, som det afspejles i talrige populære udgaver, bl.a. jubilæumsudgaven »for danske Børn« fra hundredåret for digterens fødsel (jf. Dal 1975). Efter Andersen 1868/1905 bind 2 s. 406.

udgivet (Leonora Christina 1674-1698/1869). Værket vakte furore, udgaven blev udsolgt i løbet af ganske kort tid, og den danske litteraturhistorie måtte skrives om. Lige siden har *Jammers Minde* stået som indiskutabelt mesterværk. I 2006 blev værket optaget i den danske kulturkanon som et af kun 12 litterære værker (<https://kum.dk/temaer/temaarkiv/kulturkanon/>).

Udgaven fra 1869 var udarbejdet af Sophus Birket Smith og forsynet med en udførlig indledning. Her oplyser han om værkets tilblivelse: »Nedskrivningen af Værket er begyndt 1674 og endt rimeligvis 1685« (Birket Smith 1869 s. XVII). *Jammers Minde* er altså skrevet i Blåtårn, bortset fra den sidste dag i fængslet, som »er nedskrevet efter Løsladelsen, om end rimeligvis ikke længe efter« (s. XVIII). Birket Smiths udgave, som blev genoptrykt allerede i 1869 og igen i 1885, var for sin tid fremragende, men følger nu forældede editionsprincipper (se nærmere Lindegård Hjorth 1998). I et tillæg til 1885-udgaven modificerede han fremstillingen af værkets tilblivelseshistorie. Han havde nemlig opdaget, at nogle ændringer af stavningen i *Jammers Minde* svarede nøje til udviklingen i Leonora Christinas daterede skrivelser fra 1690'erne. Da han fastholdt, at værket i sin helhed var skrevet i Blåtårn, forklarede han forholdet med, at Leonora Christina åbenbart havde omskrevet eller afskrevet de senere dele (Birket Smith 1885 s. 326f). Denne opfattelse fremlagde han siden i de let moderniserede folkeudgaver af værket, han stod for.

I 1920 lykkedes det lederen af Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, Otto Andrup, at købe bl.a. *Jammers Minde*-manuskriptet til museet. Andrup udgav selv værket, dels som moderniseret folkeudgave i 1926 med talrige senere genoptryk, dels som en fornem faksimile-udgave i 1931 (Leonora Christina 1674-1698/1931).

Ingen af disse udgaver kan danne grundlag for videnskabelige studier i håndskriftets historie eller Leonora Christinas sprog. Derfor udsendte Det Danske Sprog- og Litteraturselskab i 1998 en diplomatisk udgave, der gengiver originalen tegn for tegn, linje for linje og side for side (Leonora Christina 1674-

FIGUR 3. Allan van Hansen: Leonora Christina skriver afslutningen af fortalen til *Jammers Minde* i Blåtårn 11/6 1674, fra den grafiske roman *Jammers Minde* (Hansen 2019 s. 13). Værkets citater af Leonora Christinas tekst er gengivet i Line Kroghs moderniserede sprogform (Leonora Christina 1674-1698/2010).

1698/1998). Sammen med Poul Lindegård Hjorth fik jeg det privilegium at udarbejde denne udgave, som citeres i det følgende; længere citater gengives let moderniseret i fodnoter. Arbejdet med udgaven gjorde det nødvendigt at nærstudere Leonora Christinas eget håndskrift gennem et års tid – en meget intens oplevelse af forskningens skønhed.

Leonora Christinas fortællekunst

Som vistnok alle forskere finder jeg ikke bare selve det videnskabelige arbejde skønt, men oplever også skønheden i genstanden for min forskning. I tilfældet *Jammers Minde* er det en opfattelse, der deles af mange, og ud fra nogle få eksempeltekster vil jeg fremlægge nogle af de sproglige redskaber, Leonora Christina anvender for at skabe denne æstetiske oplevelse.

Jammers Minde indledes med Leonora Christinas fortale til hendes børn. I de allerførste sætninger anslås en dybt alvorlig stemning:

Hierte Kiere Børn, billigen ('med rette') kand ieg med Job sig; Der som man min Jammer weye kunde, oc mine Liidelser tilsammen i en Wect-Skaal legge, da skulle de were tyngere end Saand i Haffuet: Ia wißeligen ('i sandhed') erre mine Liidelser stoere oc mange, de erre tunge, oc vtallige (Leonora Christina 1674-1698/1998 s. 2*¹).

Den kærlige tiltale til børnene giver fremstillingen et fortroligt præg: Her taler en mor til sine børn, uden hensyn til andre. Derfor virker det voldsomt, at det første ord overhovedet er *billigen*. Selv over for sine nærmeste må Leonora Christina retfærdiggøre sig selv.

Hendes uskyld understreges af det eksempel, hun spejler sig i, Det gamle Testaments Job. Han var en god og retfærdig mand, men blev sat på prøve af Gud, som ville se, hvordan han klarede at miste alt. Fuld af undren over sin uretfærdige skæbne begyndte Job at diskutere med Gud, men endte med at underkaste sig den ubegribelige, almægtige skaber. Leonora Christinas identifikation med Job går som rød tråd gennem de første ca. 100 sider af *Jammers Minde*. Den er nøglen til hendes selvforståelse.

Det skriftsted, Leonora Christina har valgt som sit udgangspunkt, stammer fra kapitel 6 i Jobs Bog. I datidens gængse danske Bibel lød det: »der som mand veyde min Jammer, oc lagde min Pine tilsammen i en Veyskaal. Da blefue det suaarere end Sand i Hafuet« (Job 6,2-4 i Christian 4.s Bibel fra 1633, enslydende i oversættelserne fra 1550 og 1589). I forhold til skriftstedet har Leonora Christina understreget det hypotetiske ved at indsætte *kunne*: »weye kunde ... legge« fremfor »veyde ... lagde«. Retorisk opnår hun på den måde en markant parallelisering mellem de to synonyme begreber *jammer* og *lidelser*, knyttet til to ensbetydende verbaludtryk, *veje* og *lægge i en vægtskål*. Selvfølgelig er det langt fra sikkert, at Leonora Christina har siddet med Biblen foran sig og bevidst har forbedret dens ordlyd; det er nok mere sandsynligt, at hun har formuleret skriftstedet efter hukommelsen. Det gør bare ikke hendes sproglige mesterskab mindre, at omformningen måske har været spontan.

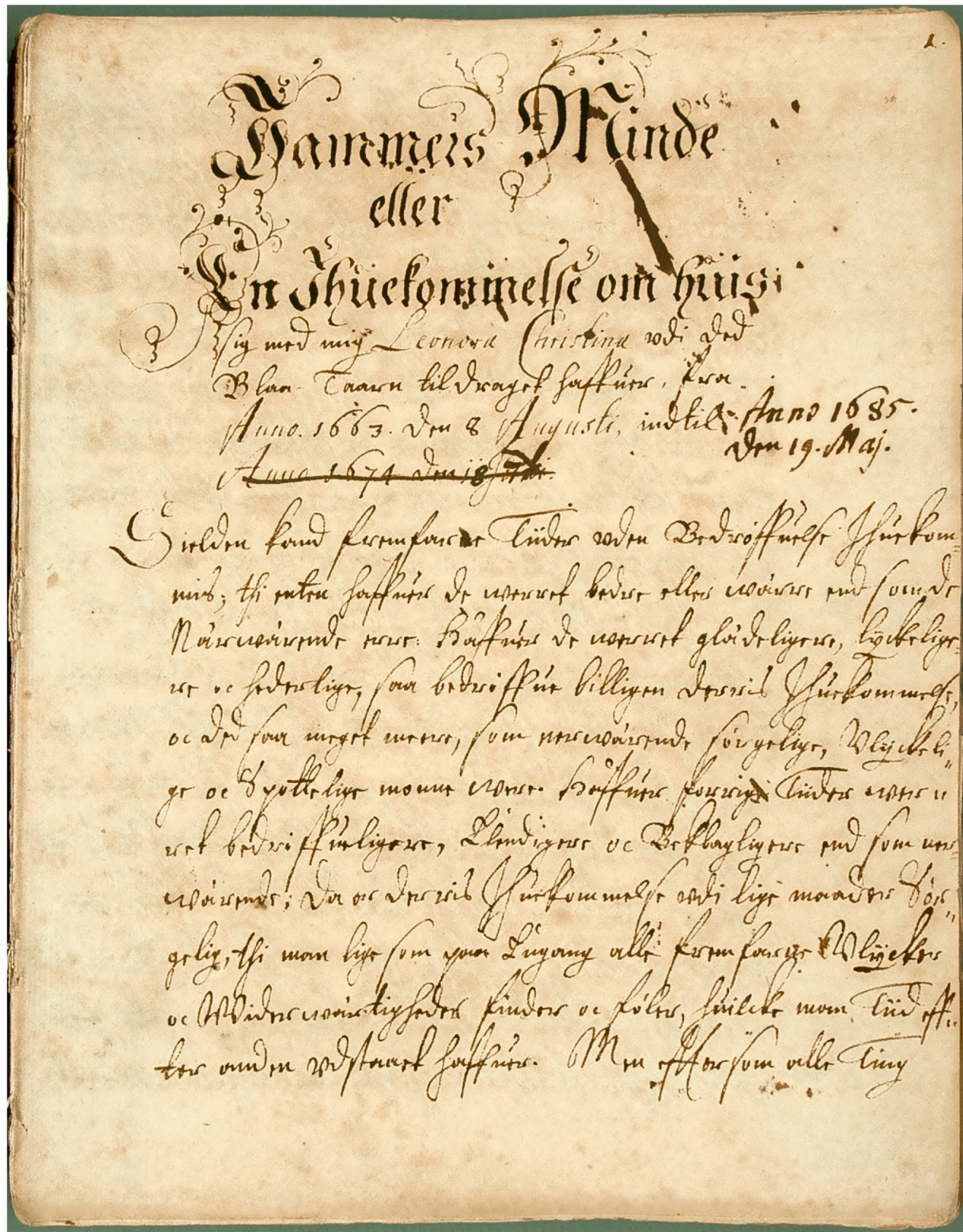
Elegant afslutter hun citatet med udråbet *ja*, som markerer, hvor præcist Jobs replik passer på hende. Det bekræfter hun med den følgende konklusion, der

1. 'Hjerte kære børn. Billigt ('med rette') kan jeg med Job sig: Dersom man min jammer veje kunne og mine lidelser tilsammen i en vægtskål lægge, da skulle de være tungere end sand i havet. Ja, visselig ('i sandhed') er mine lidelser store og mange, de er tunge og utallige'.

med den markante spidsstilling af *visseligen* bliver et ekko af den første sætnings *billigen*. Hermed har vi forladt hypotesernes verden og står midt i realiteterne. Lidelserne er så overvældende, at hun må bruge fire adjektiver til at beskrive dem, *store og mange*, varieret i parallellen *tunge og utallige*.

Indledningens gennemarbejdede retoriske form fremkalder en æstetisk oplevelse, som sikrer, at tanken trænger dybt ind i bevidstheden. Afsnittet er da også tit blevet fremhævet som noget af det flotteste – og mest gribende – den danske litteratur præsterede i det 17. århundrede.

FIGUR 4. Leonora Christina: *Jammers Minde*, det egenhændige manuskript s. 1. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Det Nationalhistoriske Museum.

Umiddelbart efter fortalen går Leonora Christina over til fortællingen om fængselsopholdet. Øverst på første side står titlen, fint kalligraferet i de første linjer (fig. 4):

Jammers Minde
eller
En Ihuekommelse om huis ('hvad')
sig med mig *Leonora Christina* vdi ded
Blaa-Taarn tildraget haffuer, fra
Anno. 1663. den 8 Augusti, indtil
Anno. 1674 den 11 Juni.

Det har altså været hendes plan at skrive sine erindringer om fængselstiden i Blåtårn, fra den første dag indtil skrivende stund, så at sige – 11. juni 1674 er også fortalen dateret: »Skreffuen i ded Blaa Taarn, *Anno 1674 den 11. Junii*« (s. 16*). Datoen har hun rettet til 18. juli begge steder. Mere betydningsfuldt er det, at hun på et senere tidspunkt har ændret planen for sine erindringer: Slutdatoen er rettet til »*Anno 1685. den 19. Maj*« (s. 1). Det var den dag, hun trådte ud i friheden efter »21. Aar. 9. Maaneder oc 11. dage«, som hun selv opgør sin fængselstid (s. 247).

Inden den sammenhængende beretning overvejer hun smerten ved at erindre, men også taknemmeligheden over Guds »krafttige Hielp oc Trøst« (s. 2). Først derefter følger begivenhederne den 8. august 1663, da hun blev ført ind i Blåtårn under spændt opmærksomhed fra en sammenstimlet folkemængde. Fortælletempoet er roligt, og det hele er gengivet, som hun har sanset det, detaljeret og præcist (jf. Stein Larsen 1973).

På den måde skildres de næste tre uger frem til den 31. august som én sammenhængende beretning. Det er en periode med udmarvende forhør, hvor ledende embedsmænd forsøger at få hende til at fortælle om Ulfeldts forhandlinger med kurfyrsten af Brandenburg om en magtovertagelse i Danmark. Presset mod hende fortsætter imellem forhørene med fængselspersonalets konstante bestræbelser for at få hende til at bryde sammen.

Det er altså nogle dramatiske uger, men det egentlige drama er åndeligt: Leonora Christinas kamp for at tage sin skæbne på sig og ikke lægge sig til at dø. Det var hun fristet til, og i et heftigt opgør bebrejder hun Gud, at han ikke lader hende dø (s. 77f). I denne religiøse krise kommer Job til at stå for hende som det eksempel, hun skal efterfølge, og hun vågner en morgen med den bibelske trøst på læben, at den, Herren elsker, tugter han (s. 80). Den forvisning bliver et vendepunkt, en omvendelse. Fra da af lærer hun sig

at være tilfreds med sit liv under de forhold, Gud nu vil unde hende.

Den nye fase af Leonora Christinas liv afspejler sig i *Jammers Minde*. Nu står der ikke længere så meget på spil som i forhørsdagene, og hendes humor og fortælleglæde kan udfolde sig friere. Hun retter sin interesse mod det myldrende liv i Blåtårn, og den religiøse tolkning af hendes skæbne er ikke længere et tema i beretningen, som krystalliseres omkring enkeltbegivenheder, gerne ankomsten af en ny person i hendes verden. Indimellem får hun en tjenestekvinde, som hun har det godt med:

Wii sleed worris Tiid meget wel, ieg lærte hender att læse, begynte med *A. b. c.* thi hun kiændte icke et Bogstaff før. Ieg holte miine wiße ('bestemte') tiimer med att vnderwiise hender: hun war da en quinde offwer henders 60. Aar. Oc der hun allerede nogenledis kunde staffwe, tog hun baagen, oc wente op oc need paa den, begynte att stryge siine øygne oc sagde, herre Gud hwor ('hvordan') er ded fatt, ieg kiender (soer hun om Gud) icke et Bogstaff, ieg stoed bag wed hender, oc kunde neppe holde mig for latter; hun strøg atter Øygnene, (oc som hun er meget hastig i henders Ord) oc i ded peegte med peegesticken med en fart paa et O. oc sagde er ded icke et O io swarte ieg oc loe i ded hun wente sig til mig; Der med bleff hun ded først war, att Baagen war icke went ret, kaste sig i Sengen oc loe, saa ieg haffde tengt hun skulle bliffwe borte i latter (s. 143).²

Leonora Christina begynder her med at markere grundstemningen: Hun og kvinden skal have tiden til at gå, og det gør de ved det fælles projekt læseundervisningen. Disse baggrundsoplysninger gives rapt,

2. 'Vi sled vores tid meget vel, jeg lærte hende at læse, begyndte med ABC, thi hun kendte ikke et bogstav før. Jeg holdt mine visse ('bestemte') timer med at undervise hende; hun var da en kvinde over 60 år. Og da hun allerede nogenlunde kunne stave, tog hun bogen og vendte op og ned på den, begyndte at stryge sine øjne og sagde: »Herre Gud, hvordan er det fat, jeg kender (svor hun ved Gud) ikke et bogstav.« Jeg stod bag ved hende og kunne næppe holde mig for latter. Hun strøg atter øjnene (og da hun er meget hastig i sine ord) og idet pegede med pegepinden i en fart på et O og sagde: »Er det ikke et O?«. »Jo«, svarede jeg og lo, idet hun vendte sig til mig. Dermed blev hun først opmærksom på, at bogen var ikke vendt rigtigt, kastede sig i sengen og lo, så jeg havde tænkt, at hun skulle blive væk i latter'.

næsten stakåndet, i form af korte, enkle sætninger. Men så skifter fortælletempoet, og Leonora Christina går over til en bred, scenisk fremstilling af den episode, der er kernen i erindringen. Overgangen markeres af en ny, mere kompliceret sætningstype, der indledes med en bisætning (»Oc der hun allereede nogenledis kunde staffwe«). Handlingen sættes i gang af kvindens fejlgreb, og hendes reaktion skildres plastisk med gestik og den replik, der skaber komikken. Typisk for Leonora Christinas fortællemåde er der indskudt en sidebemærkning om kvindens ed, en detalje, der bringer os midt ind i situationen. Først her placerer Leonora Christina sig selv i fortællingen, fysisk og psykisk. Situationen udvikler sig med næste regimærkning og replik, hendes svar og forløsningen i fælles latter.

Med den lillebitte episode lykkes det Leonora Christina at tegne et billede af kvinden som naiv og godmodig og, nok så vigtigt, af sig selv som intellektuelt og kulturelt overlegen, men velvillig, utrættelig i at finde på tidsfordriv – det er selvfølgelig hende, der tager initiativet – dygtig til at få struktur på livet, til at skabe mening i det meningsløse. Ukuelig, overlegen, åben, er nok de etiketter, man ville sætte på hende i dag.

Fortællingen om den dagligdags oplevelse med tjenestekvinden er karakteristisk for Leonora Christinas stil igennem de godt 100 sider, der er viet årene frem til 1673, lidt før det tidspunkt, hvor hendes oprindelige plan for værket sluttede.

Nogenlunde på samme vis skildres de sidste 11 fængselsår, men beretningen er endnu løsere opbygget og afbrydes flere steder af digte, som hun har forfattet i fængslet. Ofte opsummeres årenes løb i korte notitser, selvom nogle situationer også her udfoldes til længere sammenhængende beretninger. Alt i alt får man en fornemmelse af, at hun har skyndt sig for at nå frem til det afgørende, frigivelsen. Den udløses af enke-dronning Sophie Amalies længe imødesete og med skadefryd noterede død (s. 239). Tiden op til løsladelsen ser vi gennem fængselspersonalets øjne. For hver af dem ville Leonora Christinas frigivelse betyde, at »der falt et fit Stycke flæsk aff hands Kaal« (’der faldt et fedt stykke flæsk af hans kål’), som hun nøgternt konstaterer (s. 246). Deres følelser må altså have været diametralt modsatte hendes egne. Effekten af denne indirekte fortælleform er formidabel: Distancen til fortælleren forlener hende med en næsten overmenneskelig ophøjet ro. Budskabet om løsladelsen overbringes af slotsfogedens fuldmægtig, Tødsløf. Kongen

er netop rejst til Norge efter at have givet sine nærmeste embedsmænd den vigtige ordre:

Klocken 8. kom Tøtzløff op til mig, oc berettede, att Groß *Canzeler* Greff *Allefeldt* haffde sendt Sloßfogden en Kongl: *ordre*; At ieg skulle mit Fængsel entledigis (’befries’), oc gaa der ud naar ieg wille, (den *ordre* war aff Kl. *Majt*: underskreffwen dagen førend *Majt*: reiste) Hands Høye *Exc*: war reist med Kongen, Tøtzløff spurte, om ieg wille, hand skulle lucke; efftersom ieg nu alt (’allerede’) war frii? Ieg swarte, saa lenge ieg er inden Fængsels dørene, saa er ieg icke frii, wil oc ud med manner; Lucker døren, oc hører hwad Søster Daatter Frøcken *Anna Catharina* Lindenow siger, om Hands Høye *Exc*: ingen Bud haffwer sendt hender (effter Løffte) førend hand drog bort? (s. 245).³

Tødsløfs budskab refereres som indirekte tale, men gengives fyldigt, fordi det er så vigtigt. Leonora Christina nævner flere personer, der er involveret i ordren om frigivelsen, hvad en moderne læser måske kan finde irrelevant, men gennem hele *Jammers Minde* noterer hun omhyggeligt alle, der har hjulpet hende – og sandelig også dem, der har vist sig som hendes fjender. Pointen er, siger hun i fortalen til børnene, at de skal kende slægtens venner og fjender og om muligt gengælde behandlingen af deres mor. Tødsløfs næste replik er også gengivet som referat, men har bevaret træk af den direkte tale: Det forventede objekt til *lukke*, nemlig døren, er ikke med, og talens nutid er bevaret i *nu* og *alt*, selvom verbet er i datid, *var*. Derimod former Leonora Christina sit eget svar som direkte tale, vi får indtrykket af at læse præcis, hvad hun sagde. Det er da også en udgangsreplik, der er en stor sprogkunstner værdig: *vil også ud med manér*. Det ville være fristende at lade den stå som slutsalut, men hun var også en praktisk, handlekraftig kvinde, og det viser hun os i den sidste del af replikken: Hun er fri, nu skal der handles!

3. ‘Klokken 8 kom Tødsløf op til mig og berettede, at storkansler grev Ahlefeldt havde sendt slotsfogeden en kongelig ordre, at jeg skulle befries fra mit fængsel og gå ud, når jeg ville. (Den ordre var af hans kongelige majestæt underskrevet dagen, førend majestæten rejste). Hans høje excellence var rejst med kongen. Tødsløf spurgte, om jeg ville, han skulle lukke, eftersom jeg nu allerede var fri. Jeg svarede: »Så længe jeg er inden for fængselsdørene, så er jeg ikke fri, vil også ud med manér. Luk døren, og hør, hvad min søsterdatter frøken Anna Catharina Lindenov siger, om hans høje excellence ingen bud har sendt hende (efter løfte), førend han drog bort.«’

FIGUR 5. Leonora Christina: *Jammers Minde*, det egenhændige manuskript s. 2*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Det Nationalhistoriske Museum.

Jammers Minde-håndskriftet

De teksteksempler, der nu er analyseret, er valgt for at illustrere spændvidden i *Jammers Minde*. Selv om de tre passager har mange fællestræk, er forskellene nok så iøjnefaldende. De bliver endnu tydeligere, når man ser originalhåndskriftet.

Fortalen og beretningen om den første hårde tid i Blåtårn har samme præg. Leonora Christina har skrevet omhyggeligt, fast og tydeligt, hendes skrift er regelmæssig, ret stor og bred. Siderne er klart disponerede med fornuftige marginer, og linjerne står klart adskilt. Under indskrivningen har hun foretaget enkelte mindre ændringer. Det tyder altsammen på, at

hun har vidst, hvad hun ville skrive, at hun altså har haft en kladde. Det håndskrift, vi kender, er en renskrift, hvad angår denne første del.

På et senere tidspunkt har hun gennemlæst sit manuskript og har foretaget en lang række ændringer. Teksteksemplet fra fortalen (s. 164) har hun rettet to steder. I passagen »Der som man min Iammer weye kunde« bytter hun om på de to sidste ord, så ordlyden bliver »Der som man min Iammer kunde weye«. Sådanne ombytninger af verberne har hun foretaget mere end 100 gange i første del af *Jammers Minde*. Den oprindelige ledstilling minder om tysk skriftsprog (jf. Leifer 1961), og den fandtes også i dansk på Leonora Christinas tid. Men da hun genlæste sit manuskript, stødte konstruktionen hende, og hun har næsten fået den udryddet. Den anden rettelse angår passagen »wißeligen erre mine Liidelser stoere oc mange, de erre tunge, oc vtallige.« Efter revisionen lyder teksten: »wißeligen haffwer mine Liidelser worren stoere oc mange, tunge, oc vtallige.« Her har hun markeret en tidlig afstand til lidelserne, som ikke *er*, men *har været*. Baggrunden for den ændring fremlægger hun i tilføjelsen i marginen på siden: »Efftersom ieg nu er i haab att miine Skriffter Eder kand komme til hænde; Mit fængsel oc disse Trende sidste Aaringer meget er Lættet«. ⁴ Begyndelsen af tilføjelsen lyder nærmest, som om hun allerede er løsladt, men slutningen placerer hende i Blåtårn, i tiden efter Frederik III's død i 1670, da hendes forhold blev forbedret.

Jammers Minde-håndskriftet ændrer drastisk karakter lige omkring Leonora Christinas egen omvendelse. Skriften bliver slankere og tættere, med en kraftigere hældning. Der står mere på hver linje, der er flere linjer på hver side, og linjerne løber tit sammen. Det er gået hurtigere her, og hun har ikke haft helt styr på formuleringerne, så hun har måttet foretage en del rettelser under nedskrivningen. Denne del af håndskriftet er en kladde, sikkert bygget på notater, men ikke på en færdigt formuleret tekst.

På et senere tidspunkt har hun revideret sin beretning. Hun har forbedret sproget og tegnet bogstaver op for at lette læsningen, men især har hun tilføjet nye oplysninger. Dem var der ikke plads til på de tæt beskrevne linjer, så hun har taget marginen i brug. Det gør hun på otte ud af ti sider. Nogle af tilføjelserne uddyber de episoder, hun allerede har skildret, andre er helt nye småhistorier.

4. 'Eftersom jeg nu er i håb om, at mine skrifter jer kan komme i hænde, mit fængsel også disse tre sidste år meget er lettet'.

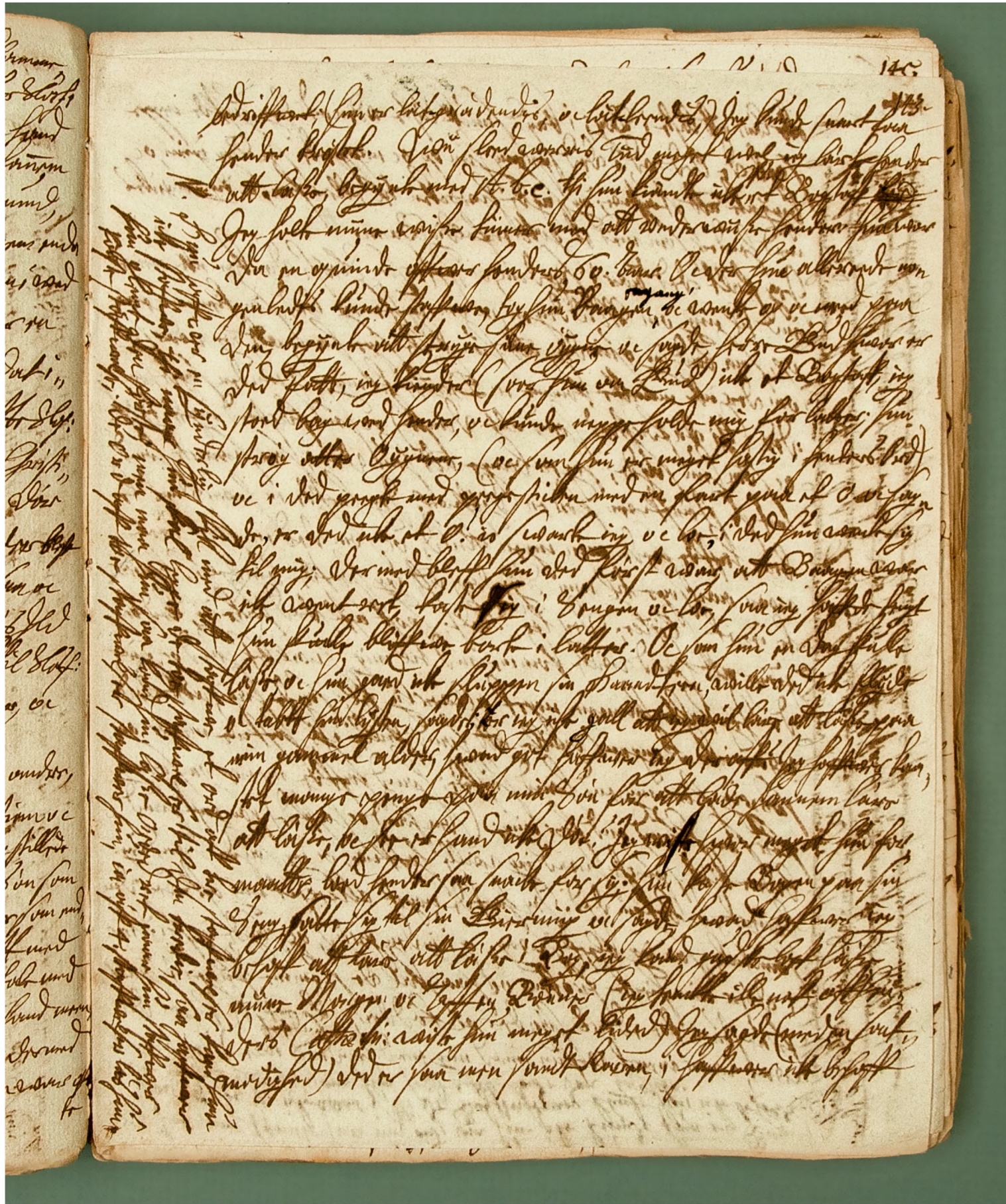
En sidste gang ændrer håndskriftet karakter, nemlig da beretningen er nået til 1673. Skriften bliver større og grovere, der står mindre på hver linje, og antallet af linjer på hver side svinger noget. Også skriften ændrer sig løbende, men uden noget markant brud, som kunne tyde på en længere afbrydelse i arbejdet. Leonora Christina har ganske tit rettet teksten, mens hun skrev, og der er en del oplagte skrivefejl, som hun ikke har opdaget. Hun har tilføjet nogle detaljer til beretningen, men de er gennemgående ganske korte, og kun få steder har hun udnyttet marginen. Til gengæld har hun indsat to sedler med supplerende oplysninger (s. 206 a-b og 208 a-b) og et enkelt blad med et digt, hun har forfattet (s. 218 a-b). Denne sidste del af håndskriftet er snarest et udkast, en skitse, som Leonora Christina ikke har gennemarbejdet, endsiges finpudset.

Den sammenhængende beretning ender på s. 248 med datering og stedfæstelse: »1685. Skreffwen paa Husum, den 2. Iuni huorhelst ('hvor') ieg forwenter Kongl: Majts hiemkomst fra Norge.« Til og med denne side har Leonora Christina pagineret sit håndskrift, bortset fra fortalen, som først i nyere tid har fået sidetal, forsynet med asterisk for at markere den særskilte nummerering. Hernæst følger to upaginerede tillæg, først et par iagttagelser af biotopen Blåtårn (s. 249-56) efterfulgt af tre digte. Det andet tillæg (s. 259-65) er en art supplement til fortalen, hvor hun først mindes de personer, der har gjort hende godt, og dernæst opregner, hvordan de øvrige er døde. Det er kontant afregning: De har fået et forsmædeligt og smertefuldt endeligt, som ikke sjældent svarer til de ydmygelser, de har udsat Leonora Christina for.

I forbindelse med den videnskabelige udgave blev håndskriftet omhyggeligt undersøgt af papirkonservator Ingelise Nielsen. Hendes undersøgelse er fremlagt i udgaven (Nielsen 1998), og nogle af de vigtigste resultater skal resumeres her.

Det papir, Leonora Christina har skrevet på, har hun fået som hele ark, der har målt ca. 31-33 cm i bredden og 40-42 cm i højden. Hvert ark har mærker efter den form, det blev lavet i, og papirmagerne forsynede formene med deres bomærker. Disse vandmærker, som de kaldes, er det vigtigste redskab til at bestemme ældre papirsorters proveniens.

Leonora Christina har fulgt datidens almindelige fremgangsmåde og har halveret papirarkene, hvorefter hun har foldet dem på midten, så hun har fået fire dobbeltblade ud af hvert ark. Dobbeltbladene er lagt inden i hinanden i læg, typisk på netop otte blade.

FIGUR 6. Leonora Christina: *Jammers Minde*, det egenhændige manuskript s. 143. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Det Nationalhistoriske Museum.

Jammers Minde-manuskriptet består i sin helhed af 34 læg. De første 12 (s. 1*-78) er helt regelmæssige bortset fra, at et blad er klippet ud allerforrest. Leonora Christina har brugt samme papirsort hele vejen (type 1), en god kvalitet, som blev produceret i en længere periode i slutningen af det 17. århundrede. Otto Andrup har fundet samme papir i arkivalier fra hofforvaltningen i tiden 1673-1680 (Andrup 1931 s. 20, jf. Akhøj Nielsen 1998 s. lii).

Herefter følger et højst uregelmæssigt læg (s. 79-92), som er blevet omarbejdet i flere omgange. Oprindelig har lægget været ligesom de foregående, men så er et af bladene klippet ud, og der er indsat et andet læg på fire blade af en ny papirsort (type 2). Fra det er sidste blad fjernet, efter at det var beskrevet, og erstattet af et andet blad af en tredje papirsort (type 3).

Efter dette overgangslæg kommer 12 læg (s. 93-188), der stort set er regelmæssige, men består af fire forskellige slags papir (type 2, 4, 5 og 6), alle forskellige fra papiret i første del af håndskriftet og alle af god kvalitet, fremstillet i sidste del af det 17. århundrede. En af sorterne (type 2) findes fra først til sidst i denne del af håndskriftet.

Det næste læg (s. 189-200) er uregelmæssigt og har været omarbejdet, sandsynligvis i én omgang. Oprindelig har lægget været ligesom de foregående, men sidste halvdel er fjernet, og der er indsat to foldede dobbeltblade, begge af en hidtil uset papirsort (type 7).

I håndskriftets sidste otte læg, der alle er regelmæssige, er der kun brugt papir af type 7, som er noget ringere end de øvrige sorter og ikke er nævnt i litteraturen om periodens vandmærker. Kun de indhæftede sider (206 a-b, 208 a-b og 218 a-b) bryder læggenes regelmæssige mønster og er skrevet på andre papirsorter end resten.

Det er en kompliceret tilblivelseshistorie, der tegner sig efter undersøgelserne af skrift, papir og læg. Håndskriftet falder tydeligt i tre dele med overgangsafsnit imellem. Fortalen og de følgende sider indtil omkring s. 80 udgør første del. Efter Leonora Christinas oprindelige datering stammer denne del fra 1674, og det virker troværdigt på baggrund af papirets proveniens. Anden del fylder godt 100 sider, fra omkring s. 80 til omkring s. 193, og de sidste 75 sider er tredje del. Hvornår de to sidste dele er skrevet, viser håndskriftet ikke – i hvert fald ikke umiddelbart.

Leonora Christinas stavning

Der er endnu en vej til dateringen af *Jammers Minde*, og det er noget så tilsyneladende kedsommeligt som stavningen (jf. Birket Smith 1885 og Glismann 1966). I det 17. århundrede var der ingen fast norm for dansk retskrivning. Men selvfølgelig stavede man ikke helt vilkårligt, og Leonora Christinas stavning er temmelig konsekvent for hendes tid. Det interessante er så, at præcis de steder, hvor håndskriftet skifter karakter, sker der også noget med hendes stavning. De mest markante ændringer angår nutidens *v* og *u* i to positioner.

I første del skriver Leonora Christina *ffu* for *v* inde i ord (medialt), fx *haffuer*. Hvor et *u* stor forrest (initialt) skriver hun *v*, fx *vdi*. Begge stavemåder findes i teksteksemplet fra fortalen: »Der som man min Iammer weye kunde, oc mine Liidelser tilsammen i en Wect-Skaal legge, da skulle de were tyngere end Saand i Haffuet: Ia wißeligen erre mine Liidelser stoere oc mange, de erre tunge, oc vtallige« (s. 2*).

I anden del ændrer Leonora Christina skrivemåderne af *v* og skriver nu ret konsekvent *ffw* medialt. Derimod bevarer hun *v* for initialt *u*: »Ieg holte miine wiße tiimer med att ynderwiisse hender: hun war da en quinde offwer henders 60. Aar« (s. 143). Rettelserne i første del følger stort set samme mønster som anden del, fx i marginen på s. 2* »haffwer mine Liidelser worren«.

Med tredje del indføres endnu en ny stavemåde, også med ret stor konsekvens: Initialt *u* skrives *u* og kun sjældent *v*: »den ordre war aff Kl. Majt: underkreffwen dagen førend Majt: reiste« (s. 245).

Stavningen er relevant for en datering af *Jammers Minde*'s tre dele, fordi Leonora Christina selvfølgelig ikke kun ændrer vaner i sine erindringer, men i alt, hvad hun skriver. Der er ikke bevaret voldsomt mange daterede danske skrivelser fra hendes hånd, og fra fængselstiden er materialet naturligvis yderst spinkelt. Et brev fra hende, dateret 8. maj 1678, er dog tilstrækkeligt til at illustrere pointen. I brevet giver hun bl.a. anvisning på en fernis. Efter selve opskriften følger en brugsvejledning:

ded kommer meget paa maaden att ded icke bliffuer for hit ('hedt'), thi da bliffuer ded meget gult naar ded staaer lenge. Vmagen oc hande lawet bestaar ded mest ydi, thi der wil flux ('meget') tiid til, efftersom ded tyct huer gang skal bestry-

FIGUR 8. Leonora Christina: Testamente af 4/9 1692, s. 3. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Det Nationalhistoriske Museum.

Vdi den Hølligste Trifoladig heds Naften.

Høiædte Kiøer Børn. Vdi er fast ubrydeligt, jvns uindvælgne Lnd saft.,
 vore lnd og pløet mig i jvnuum for mangfoldige Pauligfæder, jvndelude Lnd
 saftvare giffuom mig Styrck, Kvæfft og Mord vdi min mangfoldige
 Lndværl, til at tage mod Taalmodigheds, mod Mand og Børn, Hæd,
 Skilleff, Jvnd all for minis portabylg, Jvnd dyot og for saumefor
 og vnd færd langvare i uskellig Jvnsel. Vdi alle for Lndel,
 for saftvare i jvnt fast vnd Tron og skæbnet til Lnd, i jvnt
 lndis jvne den allmædige færlig skæbnet. Vn allmædige saftvare
 anset min Tron, og skæbnet mit Hæd, sand saftvare offer offer
 21. vnd Jvnsel opløst min Jvnsel vnd, og lnd mig vnd saftvare
 Lnd min Høiædte Kiøer Børn i Jvnsel. Høiædte Naften vnd
 luffert og jvnt Lndvælgne.

Luffert som vilde og vndværl ad vndværl vndværl som vilde i jvnt,
 vnd vnd min Kvæfft og vndværl mig vndværl vnd Lnd min jvnt.
 vnd Kiøer Børn vnd vndværl mig vnd vndværl vndværl vndværl
 i jvnt Luffert lndværl.

Forst vilde i jvnt vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl
 vndværl vndværl. Vn Lnd Lnd St. H. Hæd og i jvnt vndværl
 jvntværl til vndværl, vndværl og all vndværl vndværl vndværl;
 og jvnt vnd saftvare vndværl vndværl vndværl vndværl, all
 allværl, vnd Lnd. Mænt Lnd; Gylt Kariteter, og Meubles
 som vilde i jvnt vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl
 allværl vndværl vndværl St. i jvntværl. Jvntværl vndværl St. Lnd
 Lndværl vndværl all vndværl. St. vndværl vndværl vndværl
 vndværl vndværl St. St. og vndværl vndværl, som vndværl
 vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl St. vndværl
 og vndværl, og all vndværl vndværl vndværl. Jvntværl vndværl
 vndværl vndværl St. St. Mænt Lndværl vndværl, vndværl vndværl
 vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl
 vndværl, og Luffert vndværl vndværl vndværl vndværl vndværl

Figur 9. Ubekendt kunstner: Portræt af Leonora Christina, ca. 1658. Maleriet er det seneste samtidige billede af hende, vi har bevaret. Olie på kobber, 38 × 29 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Det Nationalhistoriske Museum.

gis oc tørris i mellem (brev fra Leonora Christina af 8/5 1678, Rigsarkivet, Kongehuset Christian 4. Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina, 19).⁵

Stavningen her svarer til første del af *Jammers Minde*, og det er naturligvis et vægtigt indicium for, at denne del af håndskriftet virkelig stammer fra fængselstiden.

Sine sidste knap 13 år tilbragte Leonora Christina i Maribo, i frihed, fred og relativ velstand. Fra den periode er der bevaret en del daterede skrivelser, bl.a. hendes testamente, hvis første del er dateret den 4. september 1692. Det begynder:

Ydi den Hellige Trefoldigheds Naffn

Hiærte kiære Børn, ded er fast ubegriibeligt, huor underligen (‘underfuldt’) Gud haffwer leed oc ført mig igiennem saa mangfoldige Farligheder; huorledis Gud haffwer giffwen mig Styrcke, Krafft oc Moed udi miine mangfoldige Liidelser, til att tage med Taalmodighed, imod Mand oc Børns Fraskillelse; Imod all Formuis fortabelse; Imod Spot oc Forhaanelse; oc imod haard langwarig uskyllig Fengsel (Leonora Christinas testamente, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).⁶

Leonora Christinas stavning her i 1692 svarer til de to sidste dele af *Jammers Minde*; for initialt *u* anvender hun både *v* som i anden del og *u* som i tredjedelen. Stavemåden *ffw* medialt er det sikreste kriterium for nedskrivning i Maribotiden; denne stavning er ikke fundet i hendes daterede skrivelser før tidligst 1686, nemlig i det lange selvbiografiske digt, hun forfærdigede til et alterklæde til Maribo kirke (nu på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

Afdækningen af *Jammers Minde*'s tilblivelseshistorie

For *Jammers Minde* konvergerer undersøgelserne af emner, stil, sprog, skrift, lægopbygning, papir og stavning. De gør det muligt at tegne et nogenlunde klart billede af håndskriftets tilblivelse. Efter alt at dømme har Leonora Christina renskrevet første del i

5. ‘det kommer meget an på måden, at det ikke bliver for hedt, thi da bliver det meget gult, når det står længe. Umagen og håndlaget består det mest udi, thi der skal fluks (‘meget’) tid til, eftersom det tykt hver gang skal bstryges og tørres indimellem.’

Blåtårn i 1674. Hun er begyndt med fortalen og er fortsat direkte med skildringen af begivenhederne i august 1663. Det er vigtige sager, hun her skriver om, ganske særligt forhørene, og fremstillingen er gennemarbejdet, skrevet på godt papir.

Da hun havde skildret sin nyvundne accept af den skæbne, Gud gav hende, er hun gået i stå. Mange år senere i Maribo har hun med et vist besvær taget tråden op igen. Nu bliver emnet spredte minder fra fængselslivet næsten frem til det tidspunkt, der i fortalen sættes som termin, 1674. Hun har næppe haft nogen overordnet plan for beretningen, for så havde læggene nok været ensartede.

Endnu en gang har hun tøvet med at fortsætte, men hun er ret hurtigt kommet i gang, og så er arbejdet gået glat. Læggene er regelmæssige og af samme sort papir. Men hun har haft travlt med at blive færdig og har ikke gennemlæst sit manuskript. Vi ved, at hun i sine sidste år var syg nogle gange, og måske har hun følt, at tiden var knap.

Men da hun først havde fået skildret løsladelsen, har hun givet sig tid til nogle spredte småoptegnelser, og tillægget til fortalen har hun formentlig fuldført med dyb tilfredshed.

Det er altså ikke muligt at fastholde det traditionelle billede af den dejlige kvinde, Christian IV's datter, der sidder i et snævert, mørkt fængsel og skaber sit uforlignelige *Jammers Minde*. Hun har ellers selv gjort meget for at fremmane det indtryk. Talrige steder beskriver hun sit fængselsliv som nutid, og hun forfører sin læser med sin eminente evne til at vise omgivelserne, så vi næsten kan lugte stanken fra de andre fanger og høre rotterne pile hen over gulvet.

Men der er sprækker i illusionen, selvom man ikke tit kan gribe hende i et faux pas. Tre tilfælde skal nævnes her. Kort efter omvendelsen fortæller hun: »Ded hændede sig den 2 September at ieg hørte om Morgen en nogen gaa offuer ded Rom ieg laa, huorfor ieg spurte quinden, om hun wiste, om der war et Kammers« (s. 86). Her er »laa« rettet til »ligger«, så man må tro, at hun stadig befinder sig i cellen. Lidt senere beskriver hun rummet: »Min Seng staar liige for dørene, saa naar alle tre døre erre oplucte, saa kand ieg see til

6. ‘Udi den hellige treenigheds navn. Hjerte kære børn, det er næsten ubegriibeligt, hvor underfuldt Gud har ledt og ført mig igennem så mangfoldige farer, hvorledes Gud har givet mig styrke, kraft og mod udi mine mangfoldige lidelser til at tage med tålmodighed imod adskillelsen fra mand og børn, imod tabet af al formue, imod spot og forhånelse og imod hårdt, langvarigt, uskyldigt fængsel’.

trappe døren som er den fjerde dør« (s. 95). Men »staar« er skrevet oven på »stoed«. Datidsformen er begge steder løbet hende i pennen – fordi fængslet var fortid, da hun skrev. Hun har hurtigt opdaget fadæserne og har rettet til nutid, så illusionen kunne opretholdes. Den tredje »fejl« i hendes fremstilling findes til allersidst i den sammenhængende beretning, som slutter med, at hun går ud af Blåtårn sammen med sin søsterdatter. Men umiddelbart efter forsikrer hun: »Dette Ended (‘endt’) i Fængsel« (s. 248).

Skønheden i at udstille den fangne kongedatters store illusionsnummer kan måske diskuteres. Og dog: Demaskeringen af myten åbner for anerkendelsen af Leonora Christina som en meget stor forfatter, der med sin suveræne sprogkunst er i stand til at manipulere sit publikum. Forskningens skønhed kan også være afsløringen af en falsk forestilling og fremlæggelsen af et sandere billede.

Litteratur

- Akhøj Nielsen, Marita 1998: »Papirets vidnesbyrd om håndskriftets tilblivelseshistorie«, i: Leonora Christina 1674-1698/1998 s. lii-lv.
- Andersen, H.C. 1845/1964: *H.C. Andersens Eventyr*. Kritisk udgivet efter de originale Eventyrhæfter med Varianter ved Erik Dal, bind 2. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · Hans Reitzel.
- Andersen, H.C. 1868/1967: *H.C. Andersens Eventyr*. Kritisk udgivet efter de originale Eventyrhæfter med Varianter ved Erik Dal, bind 5. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · Hans Reitzel.
- Andersen, H.C. 1868/1905: *H.C. Andersens Eventyr og Historier. Jubilæumsudgave for danske Børn med Vilh. Pedersens og Lorenz Frølichs Tegninger. Udvalget ved Sophus Bauditz*. Bind 1-2. København · Kristiania: Gyldendel, Nordisk Forlag.
- Andrup, Otto 1931: [Indledning], i: Leonora Christina 1674-1698/1931 s. 5-25.
- Birket Smith, Sophus 1869: »Indledning«, i: Leonora Christina 1674-1698/1869« s. VII-XXXVII.
- Birket Smith, Sophus 1885: »Tillæg og Rettelser til nærværende Udgave«, i: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldt's »Jammers-Minde«*, 3. Udgave ved Sophus Birket Smith. København: Gyldendal, s. 326f.
- Christian 4.s Bibel: *Biblia, Det er Den gantske Hellige Scrifft paa Danske igien offuerseet oc Prentet efter vor allernaadigste Herris oc Kongis K. Christian den IV. Befaling Mett Register, alle D. Lutheri Fortaler, hans Udlegning i Brædden oc Viti Theodori Summarier*. København 1633.
- Dal, Erik 1975: *Danske H.C. Andersen-illustrationer 1835-1975*. København: Forening for Boghaandværk.
- Glismann, Otto 1966: »Om tilblivelsen af Leonora Christinas Jammers-Minde«, i: *Acta Philologica Scandinavica XXVIII*, s. 75-102.
- Hansen, Allan van 2019: *Jammers Minde – en grafisk roman*. København: Arabesk.
- Leifer, Leif 1961: »Tysk og dansk i Jammersmindet«, i: *Danske Studier*, s. 112-119.
- Leonora Christina 1674-1698/1869: *Leonora Christina Ulfeldt's »Jammers-Minde«*, udgivet af Sophus Birket Smith. København: Gyldendal.
- Leonora Christina 1674-1698/1931: *Den fangne Grevinde Leonora Christinas Jammers Minde. Facsimile-Udgave*, ved Otto Andrup. København: Levin & Munksgaard.
- Leonora Christina 1674-1698/1998: *Leonora Christinas Jammers Minde. Diplomatisk udgave*. Ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · C.A. Reitzel.
- Leonora Christina 1674-1698/2010: *Leonora Christinas Jammers Minde*, bearbejdet til nudansk af Line Krogh. København: Gyldendal.
- Lindegård Hjorth, Poul 1998: »Jammers Minde's udgivelseshistorie«, i: Leonora Christina 1674-1698/1998 s. xiii-xxxii.
- Nielsen, Ingelise 1998: »Papir og lægopbygning«, i: Leonora Christina 1674-1698/1998, s. xxxv-lii.
- Stein Larsen, Finn 1973: »En impressionist fra baroktiden?«, i: *Kritik* 25, s. 17-33.